

על ניסוחים שומרוניים-ראשוניים של התורה (הערות והשגות)

א. כאשר נודע באירופה נוסח התורה שבידי השומרונים (להלן נה"ש) לפרטיו, עם פרסומו בראשית המאה השבע-עשרה,² נפלה מחלוקת חריפה בקרב חכמים, והם בעיקר תאולוגים נוצרים,³ בדבר טיבו של נוסח זה לעומת הנוסח שבידי היהודים, נוסח המסורה (להלן נה"מ); שכן נגלו לעין כול לא רק ההבדלים בצורת הכתב – ולא היה ספק בעיניהם שכתב נה"ש קדמון משל נה"מ – אלא חמורה מזו הרבה: ההבדלים לאלפים בגופי המלים שבתורה, במה שהוא יתר בה ובמה שהוא חסר ממנה, ואין צריך לומר בכתיבן של מלים ובמשתמע ממנו לדקדוק העברית.

חקירת ההבדלים לגופם לשם הבנת התהוותו של נה"ש ועריכתו הספרותית מכאן ולשם הבנת השתלשלות הלשון העברית מכאן, חקירה שהיא מטרה לעצמה לחוקר הפילולוג, לא הייתה ראש דאגתם של חכמי התאולוגיה הנוצרים. הללו, הקתולים והפרוטסטנטים, המחולקים בענייני האמונות והדעות, נתנו את לבם להוכיח את מעמדו של הנוסח שנתגלה לעומת הנוסח של היהודים, ואת מהימנותו להציג את דברי האלוהים כנתינתם (*ipsissima verba*). הווה אפוא אומר, שהשתייכותו של החכם לאחת מן הכיתות או הזרמים בנצרות הטתה מראש את תוצאות החקירה. אף על פי כן הניבה המחלוקת "לשם שמים" גם פירות למחקר הלשון העברית, באשר הנימוקים לטענה זו או לטענה זו הועלו מניתוחי הטקסט בשני נסחיו.

1. זה נראה לי תרגום מתאים לביטוי הלועזי *proto-Samaritan*, כי מבקשים לתאר בו טקסטים ולומר שהם מעין גרעינים למה שנתגבש בסופו של התהליך לכדי הנוסח השומרוני המצוי. הכינוי "קדם-שומרוני", שיש נוקטים אותו, אינו מכוון לעניין, באשר הטקסטים הללו, כשם שהם "קדם-שומרוניים", הם "קדם-מסורתיים". וכבר פשט השימוש בלשון ימינו ביסוד "קדם" בהקבלה אל *pr(a)e* באנגלית ובלשונות אחרות.

2. בשנת 1639 בפולגלוטה של פריס.

3. בשנים האחרונות נידון הדבר בדיסרטציה של Bruce Kenneth Waltke, *Prolegomena to the Samaritan Pentateuch*, וכן במאמרו של Philippe de Robert, *La naissance des Études samaritaines, Les Études Samaritaines etc.*, Paris 1988, pp. 15-20.

ב. מחלוקת זו ממושכת וערנית הייתה עד שבא גזניוס ופרסם, בשנת 1815, את ספרו (בלטינית) על אודות מקורו, תכונתו וסמכותו של החומש השומרוני.⁴ בשיטה פילולוגית ביקורתית סיווג גזניוס את ההבדלים שבשני הנסחים לפי בחינתם הספרותית ובחינתם הלשונית לשמונה סוגים והסיק (בעמ' 24 ואילך), כי אין הנוסח השומרוני אלא עיבוד הנוסח שבידי היהודים, עיבוד שכוונתו כפולה: (1) להביע בו את עיקרי האמונות והדעות של הכת ולתת להם בכך אחיזה בתורה עצמה; (2) להתאים את הלשון הקדמונית למה שנשתנה בדורות המאוחרים בתחומי הדקדוק ואוצר המלים. עם פרסום הספר נדם למעשה הוויכוח על טיבו של הנוסח השומרוני ועריכתו הספרותית, ובמחקר השומרוני הוסט מרכז הכובד מן הנוסח השומרוני אל שאלות תרגומי השומרונים של התורה לארמית ולערבית, וכן לספרותם המאוחרת, תפילות ופיוטים וכיו"ב. וכך קנתה לה דעתו של גזניוס שליטה למשך כל המאה ה-19 ומעבר לה. ניכר הדבר הִכָּר היטב במהדורה המדעית של הנוסח השומרוני – היחידה עד היום הזה – אשר הכינה פון גאל⁵ ופרסמה בשנת 1918. מהדורה זו, המיוסדת על כתבי-יד רבים שהיו בהישג יד המהדיר (ולא נודעו לגזניוס), מציעה פְּפָּנִים את אשר בחר המהדיר מכלל החילופים שמצא בכתב-היד. העיקרון שנקט בבחירתו הוא: לשים בפנים אותו החילוף המתיישב עם "דקדוק העברית",⁶ כלומר עם המסור בידי היהודים באותיותיו ובניקודו הטברני.

ג. ואולם כבר בימים הסמוכים לפרסום חיבורו של גזניוס נשמעה דעה אחרת בדבר זיקת הנוסח השומרוני לנוסח היהודי, והיא דעתו של אברהם גייגר. זו מעוגנת בראייתו של גייגר את היהדות דת בהתפתחותה המתמדת, ולפיכך הסיק,⁷ כי הנוסח השומרוני הוא "תעודה היסטורית בעלת חשיבות עליונה..." – ניסוח של התורה מן הניסוחים הקדומים, אשר היו להם מהלכים בקרב כלל הציבור (כלומר לאו דווקא שומרונים), אלא שבנוסח "השומרוני" ממש נוספו תוספות מעטות ונעשו שינויים מיוחדים לפי צורכי אמונתה של עדת השומרונים. לאישוש טענתו הביא ראיות מתרגומי התורה ליוונית ולארמית ("תרגומים" סתם), אף מספרות התלמוד והמדרש.⁸

4. W. Gesenius, *De Pentateuchi Samaritani origine, indole et auctoritate commentatio philologico-critica*, Halle 1815.

5. August Freiherr von Gall, *Der hebräische Pentateuch der Samaritaner*, Giessen 1918.

6. שם, עמ' LXVIII.

7. A. Geiger, *Nachgelassene Schriften*, IV, P. 67.

8. בדבר הסטיות מנוסח המקרא המשתקפות מבעד לדברי חז"ל דן באחרונה דוד רוזנטל בספר יצחק אריה זליגמן (בעריכת י' זקוביץ וא' רופא), ירושלים תשמ"ג, עמ' 395–417. עיקר עניינו בסטיות שהדרוש מעיד עליהן.

והלא מפורסם המאמר התלמודי (בבלי סנהדרין כא ע"ב) כי גיתנה התורה לישראל בשתי צורות, ביררו להם אחת והניחו להדיוטות את האחרת; "מאן הדיוטות? אמר רב חסדא: כותאי".

דעתו של גיגר לא זכתה לתומכים בה בימיו, בוודאי לא בקרב חכמים שמרנים, מחמת חידושה הנועז והכפירה הגלומה בה באותנטיות הטקסטואלית של התורה המסורה בידינו. והנה, כובד משקלה של דעה זו צף ועולה דווקא בימינו לנוכח התגלות קטעים מן התורה שנשרדו במגילות מדבר יהודה, ביתר ייחוד לנוכח אותם הכתובים בכתב דעץ, הוא הכתב העברי הקדמון.

ד. כיוון שבקטעים האלה קווים אחדים של דמיון לניסוח השומרוני המצוי ניכרים, ראו חוקרים להסמיכם אליו וכוללים אותם בכינוי *proto-Samaritan texts*, כלומר טקסטים שומרוניים-ראשוניים. דבר מצער הוא, שאף על פי שקיומם של טקסטים אלו ידוע זה יותר משלושים שנה לא זכה עד היום כל שנשרד במגילות מדבר יהודה להתפרסם פרסום מלא ומוסמך. הגדול בהיקפו ובחשיבותו לעניין הנידון הוא שנשרד במגילה 4QEX^m מספר שמות, ספר המשופע בייחודי שומרונית. המגילה תוארה כולה בפירוט, ונמנו כל חילופי הניסוח אשר בה.⁹ על אותה המגילה בייחוד נסב הוויכוח, אם אמנם הניסוח שבה שומרוני בעינו הוא.¹⁰

ה. והנה, השימוש במונח *proto-Samaritan*, שכבר ראינוהו משמש להגדיר אופן מסוים בעריכה הספרותית של התורה, מוצא אני בספר שיצא לאור לפני זמן מועט¹¹ מועבר לציין דרך מדרכי הכתיב ומה שמשתמע ממנה לתולדות הלשון העברית בכלל. הספר כולל קטעי ויקרא שנשרדו במגילות מדבר יהודה והם כתובים בכתב הקדמון. עם הספר הזה הושלם פרסום כל המגילות שנתגלו במערה מס' 11, השמורות היום במוזיאון על שם רוקפלר בירושלים. לו נייחד את הדיבור מכאן ואילך.

ו. גופו של הספר הוא ארבעה פרקים, ובהם נידונו: (א) תולדות התגלית ותיאור הממצא מצד חומר הכתיבה ודרך הכתיב; (ב) הפליאוגרפיה, היינו השוואה מדויקת של כל אות עם הידוע מכתובות עבריות לפני הגלות (הראשונה), מכאן ועם הנמצא

9. Judith E. Sanderson, *The Textual Character of 4QPaleoEx^m*, a Dissertation, the University of Notre Dame, 1985

10. רמזים ביבליוגרפיים תמצאו במאמרו של ע' טוב, "הניסוח השומרוני לתורה והטקסטים הקדם-שומרוניים", בתוך: שי לחיים רבין במלאות לו שבעים וחמש שנה, ירושלים תשנ"א, עמ' 144.

11. D. N. Freedman & K. A. Mathews (with contributions by R. S. Hanson), *The Paleo-Hebrew Leviticus Scroll*, American Schools of Oriental Research, 1985

במגילות בכתב העברי הקדמון וזלת זו, מכאן. הוסקה המסקנה, שנכתבה המגילה בערך בשנת מאה למניין הנוצרים; (ג) הכתיב (בכתב הקדמון) שלאחר שיבת ציון (post exilic) ותיאור שלבי התפתחותו, ועמו קביעת מקומה של המגילה בסולם ההתפתחות (עמ' 51–82).

הפרסום כולל שרידי שבעה דפים שנשרדו מן המגילה בחלקה התחתון, מהם הדף השביעי חלק. אורך המגילה 100.5 ס"מ; על פי חישובי השיטין נראה, כי הנשאר מן המגילה תופס בערך עשרים אחוזים מגובהה. נוסף על כך נכללו בספר חמישה-עשר קטעים שזוהתה השתייכותם למגילה הזאת. בסך הכול לעיני המחקר עתה מאה שבעה ועשרים פסוקים וחלקי פסוקים מתוך הפרקים ד, י-יא, יג-כז שבספר ויקרא. הקריאה במקור ברורה, והשלמות המהדירים בדרך כלל בחזקת ודאי הן. למשל: ניתן לקבוע בלא שום ספק, כי תיבת בקרחתו בקטע E שורה 3 של ויקרא יג, מב היא ולא של פסוק מג, ולהכיר בכך חילוף לעומת נה"מ ושוויון לנה"ש. אף חלק מן המלים הקטועות ניתן לשלבו יפה בשיקולים לגבי הטקסט ודקדוק הלשון כאחד.

ז. במדור הביקורתי (apparatus criticus) הוער על מה שהוא חילוף נוסח המגילה בנה"מ, בנה"ש ובמשתקף לכאורה מתרגומי התורה ביוונית, בלטינית ובארמית למיניהם. לגבי התרגומים שימשו יסוד, כרגיל, מהדורות מדעיות. לא כך דרכם לגבי הנה"ש. בזה הסתפקו המהדירים במהדורת אברהם ורצון צדקה (תל-אביב תשכ"ד), כמפורש בעמ' 25. אבל מהדורה זו, המעמדת נה"ש לנה"מ, אין מטרתה אלא מעשית גרידא, ולעולם אין מובא בה אלא נוסח אחד, אף על פי שאתה מוצא חילופים בכתבי-היד של הנה"ש בינם לבין עצמם (דבריי בהקדמתי למהדורה זו ועקרונותיה), ובהם קריאות השוות לחלוטין לנה"מ. חרף הנאמר בספר, עמ' 69 הערה 17, היה ראוי למצות את הנתון במהדורת פון גאל, שאין לפי שעה טובה ממנה. ואמנם ממנה אנו למדים, כי הנוסח יעלמו שבמגילה (ויקרא כד, ח), קטע J שו' 5 (עמ' 38 בספר) נמצא גם ביניהם. אמנם ההגייה המסורה היום היא yāllīmu, ונראית להיות מכוונת לבניין הפעיל.¹² כן תמוה, שלא ראו המחברים להימלך כלל בתרגום השומרונים במהדורתו המוסמכת של א' טל (תל-אביב התש"ם-התשמ"ב), שבה חילופים לא מעטים לתרגום הזה בניסוחו הקדמון (כ"י J). מפני שעבודו המוחלט לסגנון המקור העברי הרי הוא עשוי לשקף את הנה"ש שקיפה גדולה, גם בתחום העומד בדיון המחברים, למשל בהבעת המושא של הפעל אם בכינוי ואם באופן אנליטי. לפיכך בכגון ויניח אתו שבמגילה (ויקרא כד, יב; עמ' 43 בספר) לעומת וינחהו בנה"מ ובנה"ש – המשתקף מבעד לתרגום השומרוני ראייה הוא למקור.

12. עיין בספרי עברית וארמית נוסח שומרון (להלן עואנ"ש), ה, עמ' 90, §2.2.1.2.2.

אמנם המגילה נראית נקייה מטעויות סופרים. בכל זאת קשה שלא לראות מגש (ויקרא כה, לד; עמ' 44 בספר) טעות במקום מגרש שבנה"מ ובנה"ש; תמוה בעיני לראותו (שם, עמ' 78) תופעה סדירה בלשון המגילה, היינו שימוט (elision) הריש, ולכרכו עם שימוט החית במלת אותם (ויקרא כה, לד) כנגד אחותם בנה"מ ובנה"ש – מפני שבדקדוק על פי מסורת הטברנית הריש נלווית עם "אותיות הגרון" אהח"ע לעניין הדגשות. אין שום ידיעה על ביטול הגיית הריש (במסורת השומרונים והשבעים הריש סובלת הכפלה כשאר העיצורים). וראה זה פלא, בכל זאת נראה כי מלת אותם מביעה הגייה כמסורה במבטא *āzzātimma*, ואפילו ייתכן שכאן העדות הקדומה ביותר למעבר u היסטורית קצרה אל *ā/a*.¹³

עניין אחר הוא ראנתן. [כ (ויקרא יד, יז בקטע F; עמ' 31) כנגד נה"מ תנוך ונה"ש תנך. אם אמנם הקריאה נכונה, אולי אפשר להבין את התהוות הכתיב: החל הסופר לכתוב מעין רום [האוזן?]. כבתרגומים הארמיים – [אדנה]; עמד על טעותו, אך שכח לציין את הריש למחיקה. אם ההשערה נכונה, הרי לפנינו אתנך – כלומר תנך (בנה"ש) בתוספת אלף מקדימה (פרוסטטית), כמו במלת אזרוע (אלף מקדימה כבר שיערו המהדירים). ואולם אין להסיח את הדעת מן המבטא *tēnək*, שאין בו זכר ליסוד מקדים בשומרונית.

לפעמים מפתיע שוויון גמור של נוסח המגילה עם נוסח שומרוני מובהק, ומטה את הלב לראות קשר מיוחד לתורת השומרונים; למשל במלת משח[תיים]¹⁴ (ויקרא כב, כה; עמ' 41) ובהגייה *māšāttām* (ולא *māšāttimma*) – וכבר המלה הסמוכה במגילה, המ, מטפחת על פני סברה זו. העיון בחילופי הנוסח מלמד, שנוסח המגילה עומד בפני עצמו.

ח. ייחודו של הספר לדקדוק ההיסטורי של הלשון העברית הוא בפרק הרביעי, שכותרתו Orthography. על ידי ניתוח מדויק של כתיב המגילה (בעמ' 70–78) המהדירים מבקשים לקבוע את זמן כתיבתה ומעמדה ביחס לנה"מ ולנה"ש. לשם כך הוקדם בו מחקר מקיף על התפתחות הכתיב העברי מאז שיבת ציון ועד המאה הראשונה למניין הנוצרים, וכן תיאור תופעות בדקדוק העברית הגלומות בשינויי הכתיב למיניהם. השיטה הנקוטה בידי המחברים היא שהלכו בה פרידמן (אחד מבעלי הספר הזה) וקרוס בספרם על הכתיב בעברית הקדמונית.¹⁵ זאת אומרת: העמדת כתיב

13. עיין שם, עמ' 59, § 1.5.2.3.

14. בנה"ש משחתים וגם משחיתים. אף לפי הקריאה היום אין במלה כינוי הנסתרים, אלא סיומת הריבוי. בתרגומם הארמי מחבלין (כנראה בינוני) ובתרגומם הערבי פסאד, נ"א אנפסאד, כלומר שמות מופשטים.

15. F. M. Cross Jr. & D. N. Freedman, *Early Hebrew Orthography etc.*, New Haven 1952.

נתון במלה או בצורן שבטקסט נידון אל מול מקבילו במקרא באותיותיו ובניקודו הטברני המקובל. אשר לניקודו הכוונה, כמובן, לפי מה שנתפרש ונתקדש במדע הלשון במאה ה-19 בדקדוק ההיסטורי של העברית; למשל, ההנחה כי ביסוד תנועת פל (כתיב מלא כול) יש u קצרה, כלומר נהגתה המלה kul, וביסוד תנועת יום יש דו־תנועה aw, כלומר מלת yawm נהגתה. כללי עברית זו אינם אלא פרי היסק עיוני לגבי התהליכים ההיסטוריים שהולידו את המצב הנתון, ולא דווקא כללי הלשון בממשותה בשעת כתיבת ספר מספרי המקרא לאורך דורות. הנחת המחברים נותנת את אותותיה בייחוד בהערכת הכתיב החסר או המלא לגבי כמות התנועות הנראית להם מיוצגות בכתיב. אולי אם יש בשיטה זו די כוח לנתח חומר כמו הכתובות בימים שלפני שיבת ציון¹⁶ – הרי ספק גדול הוא אם זו הדרך גם לגבי התקופה שלאחר שיבת ציון. ממנה הלא יש בידנו היום שפע של תעודות כתובות אותנטיות – למגילות מדבר יהודה חלק מכריע בהן – ואנו עומדים ותוהים לנוכח ה"תווה ובוהו" בדרכי כתיב; וכנגד זה יש לנו היום גם עדויות אף ראיות מספיקות לטעון כי בפני הפית, סמוך לחורבנו – לפניו ולאחריו – נתקיימו סוגים של עברית זה בצד זה, ולא ראי סוג אחד כראי חברו בכל דקדוקיו. אף ייתכן כי בהבדלים שבנהגי הכתיב הבדלים ממשיים בדקדוק הלשון גנוזים. על כן תמה אני, אם אמנם אפשר להביא סדר בתווה ובוהו של נוהגי סופרי המגילות על פי אמת-מידה אחת ויחידה, המשווה סוג עם סוג, כדרך שהמחברים מציעים.

ט. בספר הנדון הובחנו ארבע חטיבות בשימוש כתיב אשר כל אחת מהן משקפת שלב בהשתלשלות העברית, כמובן מנקודת ראותו של הדקדוק ההיסטורי, כאמור לעיל. אמנה אותן בקצרה בתוספת ציון קו בולט אחד או שניים מאופיין.

1. הכתיב השמרני (conservative). בו הווי מייצגת דו־תנועה בלבד, ולא תנועת \bar{a} הבאה מן /ā/. קעדות 4QSam^a. על כן יש ויו במלים למועד (שמואל ב כ, לה) > lamaw'id ועוד, וחסרה היא בכגון בבאם (שם טז, ו) = bebb'ām. וכך, מכוח העיקרון "יקוב הדין את ההר", חייב מדקדק לומר, כי הכתיב מקום (שם כ, כז, לז;

16. "אולי" – מפני שאין להוכיח בוודאות, כי כתיב מעין מוצא מלא ויו עדיין משקף הגיית דו־תנועה (mawṣa'), ואילו היעדר הווי משקף שהייתה הדו־תנועה לתנועה (כנראה \bar{a}). דווקא היוצאים מן הכלל (שאינם מועטים כל כך; ראה "אהרונ, כתובות ערד, ירושלים 1975, עמ' 140) לעתים קרובות משקפים את המציאות בשעתם, ואילו הכלל עשוי לקיים כתיב היסטורי, היינו זמן מסוים לאחר שבטלה המציאות. מכאן שאין ראיה לקיום aw ממש במבטא בזמן הכתובות הנדונות. עיין גם H. van Dyke Parunak, "The Orthography of the Arad Ostraca", BASOR 230 (1978), הטוען טענה זו (בעמ' 230) על סמך בדיקתו.

כא, ג) מייצג maqawm (!!!). איזו לשון שמית מטה להנחה זו? מקאם הערבי או מקאם הארמי? אתמהא.

2. הכתיב הרבני-הראשוני (proto-Rabbinic). בו למשל הכלל – כעדות המגילה 4QJer^a – שלא לציין תנועת ה הארוכה בתוך מלה. לפיכך תמצא בה הושעני (ירמיהו יז, יד) (במקרא שלפנינו הושיעני, תבאהו (שם יג, א) – כדין; אבל שנית (יג, ג), אמרים (יז, טו; במקרא אִמְרִים) שלא כדין.

3. הכתיב השומרוני-הראשוני (proto-Samaritan) – בו ידובר להלן.

4. הכתיב החשמונאי – הלוא הוא הכתיב המצוי במגילות מדבר יהודה שלא בכתב הקדמון. בו אתה מוצא ויו ויוד מלאות מציינות את התנועות i, o/u – בין ארוכות מבחינה היסטורית ובין קצרות. מוסיף על כך כתיב הכינוי לנוכח – כה תמורת –ך, וכן חילופי אהח"ע זו בזו, ועוד. הקורא העברי יוכל להכירו לפרטיו מתוך ספרו של י' קוטשר על לשון ספר ישעיה במגילה 1QIs^a.¹⁷

לאור הסיווג האמור של שיטות הכתיב נקבעו מקומה וזמנה של מגילת ויקרא הנדונה כאן בזה הלשון (עמ' 81): 11Q paleoLev reflects the same orthographic tradition chosen by the rabbis for the standardized text of the Pentateuch. זאת אומרת: כתיב המגילה הזאת צמח מן השלב של Proto-Rabbinic דווקא.

י. קווי הדמות שהתוו המחברים לחטיבה הקרויה שומרונית-ראשונית מצטרפים זה עם זה מתוך כתיב מלים הלוקחות מן המגילות 4QEx^f, 4QPaleoEx^m, הכוללות קטעים מספר שמות, וכן מתוך המגילה 4QSam^a, ובה קטעים מספר שמואל; ותמצאם בספר הנידון כאן, בעמודים 59–62. אביא כאן רק דברים שיש להם הקרע לעניין זה, ואידך יעיין הרוצה שם.

לגבי המגילה 4QSam^a נאמר:

1. התפשטה הווי לציין ה, אף זו שלא באה מן הדו-תנועה aw אלא מן ה הארוכה מבחינה היסטורית, וכיסתה את הבינוני כולו, כגון היוצא (שמואל א א, כג), שומע (שם ב, כג), הולך (שמואל ב ג, א). והרי זו תופעה חדשה לעומת הכתיב הרבני-הראשוני, שאתה מוצא בו (ראה שם, עמ' 58) ויו כזו במקור הפירות – כגון שמוע (ירמיהו יז, כד), הלוח (שם יז, יט) – אבל לא בבינוני.

2. אותה הווי משתרעת ומגיעה גם אל שם הגוף אנוכי (שמואל ב יא, ה), שתנועת ה שבו מקורה ב־ה (באכדיה anāku).

17. י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים התש"ס.

3. הויו משמשת אס-קריאה גם לתנועת σ הבאה מן u קצרה, כמוכח מן הפעלים החסרים בנוסח המסורה עבור (שמואל א א, יא), יפולו (שמואל ב ב, לג), ומן השמות ככול (שמואל א ב, לב), נחושת (שמואל ב ה, ח).

מן המגילה 4QEX⁶ הובאו:

1. השם כהנות (שמות מ, טו) ראה לוי המציינת תנועת σ הבאה מן a . השם נתפרש למחברים מסתיים בסיומת של הריבוי –ות, כנגד הנתון במקרא לְכַהֲנָת וכן בנה"ש (ההגייה *alkānnāt*).

2. חילוף "אותיות הגרון" ע/א במלת אל בצירופים אל ארון (שם מ, כ–כא), אל ירך (שם, פס' כד). ברור שאין המחברים חושבים כי טעמו של החילוף יכול שיהיה בגדר התחביר, שהרי כל הדיון נסב על הגלמד מן הכתיב לפונולוגיה, וכאן יש לו נגיעת-מה למורפולוגיה.¹⁸

אשר למגילה 4QpaleoEX^m נאמר (בעמ' 61), כי המלים ממוחרת (שם יב, ל), ותרוגו (שם לב, כז) יוצאות מן הכלל הן, ואינן אלא יצירים שנוצרו בדרך הקרויה "גזירה לאחור" (בלשון המחברים *reanalyzed forms*).

יא. נדמה לי שהדעת נותנת, כי המטבע שטבעו חכמי המקרא להגדיר בו קבוצת כתבי-יד של החומש השומרוני אשר נתגלו במגילות מדבר יהודה מזיק אותם לנוסח השומרוני של החומש כפי שהוא בידנו מקודם התגלותם של אותם כתבי-היד. יש מי שסובר, שהם נוסחי החומש השומרוני מימים הקודמים לנוסח המצוי;¹⁹ אך הואיל ודווקא אותם הסממנים הקובעים את המהות הפנימית-הדתית של החומש השומרוני חסרים בהם במקומות הראויים להם (כגון בעשרת הדברים) – לעומת הנוסח המצוי – יש חוקרים המקיימים את המטבע *proto-Samaritan* אך נוטלים את נשמתו ממנו; פסיק רישיה ולא ימות? הללו טוענים מעין כך: "הטקסטים הקדומים עצמם אינם שומרוניים, שכן נעדרים בהם הסממנים השומרוניים. השימוש בכינוי 'קדם-שומרוני' [= *proto-Samaritan*] מבוסס על הנחה, שהקשרים בין החומש השומרוני ובין הטקסטים ה'קדם-שומרוניים' אכן בלעדיים". ואמנם מן "בלעדיים" אני דק, כי נשלל הקשר של אותם כתבי-היד עם נוסח המסורה מכל צד שהוא. בדרך זו נתכווץ המטבע האמור לכדי הגדרת טיב העריכה הספרותית, ובכללה הלשונית, של חומש השומרונים בזמנים שקדמו לנוסח שנתגבש לאחרונה והוא המצוי בידנו. ואמנם בתיאור החומש השומרוני המצוי החוקרים הללו עוסקים לא-מעט בענייני הלשון אשר ניכרים בו בכתובה ובדקדוקה. הוא הדין במאמרו של ע' טוב (עמ' 140–144).

18. במסורת השומרונים חילוף א/ע בכגון אל/על לא ייתכן כלל מטעמים פונולוגיים, כי כאן העין הגויה! ראה בעניין זה עואנ"ש ה, עמ' 29, ובייחוד שם הערה 39.

19. מובא במאמרו של ע' טוב (לעיל, הערה 10).

יב. הנה, מן הדיון על שיטות הכתיב שבספר הזה נמצאים אנו למדים, שהפליג המטבע proto-Samaritan ונתערטל לחלוטין מוזיקתו לחומש השומרונים כפי שהוא לפנינו עם חילופי הכתיב שבכתיב-היד שלו (אשר אין בהם כדי לפגום בייחוד דמותו). והלוא התורה לבדה מוקשה היא להם מכל ספרי המקרא, וההודיה בשאר הספרים כפירה היא בעיניהם. כלום יעלה על הדעת, שבאחד הימים הרחוקים היה ספר שמואל וכיו"ב מהלך בעדה זו ודקדוק סופרים בכתיבתו והקפידו בשמירתו? המטבע proto-Samaritan אמנם נברא, אך למחברים שלנו אינו אלא משל לגלגל בו פרשות מתולדות הלשון העברית. ואם כך הוא – חובה על חוקר הלשון לנקוט במשא ומתן כזה את הדרך, קרי המתודה, היפה לעניין. עליו להפעיל בשיקוליו את הידיעות ממסורת הדקדוק של השומרונים הפתוחות כיום לפני כל מי שרוצה ליטול מהן.

שיקולי המחברים נתונים בדרך הטבע לבירור קשר כתיב מסוים לצורת הלשון הלבושה בו, ומצמצמים בייחוד – כמצופה – לשאלת שימוש אמות-הקריאה ויו ויוד. מובן מאליה, שמציאותן במלה לעולם יחסית היא. למשל, מולך הוא כתיב מלא של מלך, ואילו מלך הוא כתיב חסר של מלך, ואינו חסר אם מכון הוא אל מלך ואין לאם-קריאה ויו מקום בו. וכך הדיון בחטיבת הכתיב השומרונים-הראשונים בלא להזדקק למה שידוע ממסורת השומרונים לדקדוק העברית נעשה, לעתים רחוק לחלוטין, כפי שתיווכח מן הדוגמאות המעטות שבסמוך.

1. טענת המחברים, כי פשטה אם-הקריאה ויו על הבינוני (כולו), אינה נכונה; אדרבא, ההפך נכון. טעמו של הדבר הלוא הוא, כי הומרה בבינוני הקל צורת פועל ($q\tilde{a}til >$) בצורת פועל ($qatil >$), בדומה למה שאירע בלשון חכמים.²⁰ הוא הדין בטענה, כי \tilde{o} ($\tilde{a} >$) הנתונה בשם הגוף אנוכי סותרת את העובדה שאין כתיב כזה בנוסח המצוי ולא ייתכן בו באשר הוא נהגה $\tilde{a}n\tilde{a}ki$.

2. ותמוה מזה: ההנחה, כי ויו מציינת \tilde{o} הבאה מן u קצרה בכגון יעבור, סותרת כלל גדול בשומרונים: u קצרה היסטורית הייתה בשומרונים לתנועת \tilde{a}/a . לפיכך כנגד החולם בעין הפועל שבניקודנו אתה מוצא לעולם תנועת \tilde{a}/a . הוא דין הציווי והרגו והשמות כל, נחשת, הנהגים $\tilde{n}\tilde{a}š\tilde{e}t, kal, w\tilde{e}r\tilde{a}gu$, וממילא אין בהם מקום לזיו.

3. בעוד מביחים, כי מלת כהנות כוללת בוי \tilde{o} ($\tilde{a} >$) (זה בגדר האפשר, כי תימצא סיומת הריבוי מביעה מופשט), אין להסיח את הדעת מן האפשרות, שהויו כאן מביעה u [בשומרונים במעמד זה \tilde{o}] וצורתו של השם היא כְּהִנּוּת; ויש לו לשם אחים לצורה בסורית, בסורית של ארץ-ישראל ובארמית השומרונים, שני גיבים המשופעים

20. עואב"ש עמ' 139, 2.12.28.

ביסודות עבריים – כידוע מזמן – יותר מארמית היהודים. אם כן, יכול שבמגילה המדוברת זו העדות הראשונה לקיום השם גם בעברית.

בקיצור, אילו היה אופיים השומרוני של השרידים הללו בחזקת ודאי מכל צד אחר – והרי ההפך נכון – היה אפשר לדק מחוסר ההתאם בכתיב של הקרוי שומרוני-ראשוני לשומרוני בעינו כיצד חל תהליך מסוים שהוליד את המצב הקיים ואימתו. עתה, שאין הדבר כן, דיון כזה בכתיב השומרוני-הראשוני אולי אינו כהררים התלויים בשערה, אבל הוא מקרא מועט והלכות מרובות.

אולם לא זו דעתם של המחברים. הם מפרשים את חוסר התואם, ואומרים: שיטת הכתיב השומרוני-הראשוני צצה ועלתה במאה השלישית לפני מניין הנוצרים, ואילו הכתיב של הנה"ש הוא תולדה של תיקונים שנעשו במאה הראשונה למניין הנוצרים, תיקונים שמגמתם לקרבו אל הכתיב השמרני יותר של הטקסטים ה"רבניים".²¹

זו סברה רבת תעוזה וחיידוש – אבל רחוקה. מה המקור לדעת, שהייתה בקרב השומרונים בימים ההם מגמה להידמות ליהדות עד כדי כך, שיתאימו את נוסח תורתם לצורת הכתיב ה"רבני"? הלוא עצם שמירתם את הכתב הקדמון מעידה על רצון מובהק להבליט את היבדלות הכת משאר ישראל. ויש מקום לחושד לחשוד, שמא דבקותם של השומרונים בכתב הקדמון חלק לה בפיתוח כבוד הכתב ה"עברי" (הוא הקדמון), כיוצא מדברי חז"ל, שביררו להם ישראל את הכתב ה"אשורי" והגיהו את ה"עברי" להדיוטות – ומאן הדיוטות? כותאי (סנהדרין כא ע"ב); וכן מקביעתם, שאין הכתב ה"עברי" מטמא את הידיים (משנת ידיים ד, ו), מכוח הכלל "לפי חיבתן טומאתן". קשה לומר, שיחס זה של ה"רבנים" לכתב שתורת השומרונים כתובה בו נעלם מעיני השומרונים ה"מתקנים", שביקשו כביכול לקרב תורתם לנה"מ. על כל פנים אין נראה לי, שמותר להסיק מסקנה כה מפליגה בענייני היסטוריה, דת וחברה על סמך בדיקת נוהגי כתיב של סופרים.

במחילה מן הקורא אחזור על מה שאמרתי עם גילוי מגילות מדבר יהודה בדבר הכינוי "מסורת השומרונים": "לאמיתו של הדבר מדובר כאן בחטיבת לשון שהייתה רווחת לפני בישאל בממדים נרחבים יותר מעדת השומרונים".²² באותם הימים עדיין לא נודעו קטעי התורה שבמגילות, ונראה לי כי הדברים האלה יפים גם לקטעים האמורים, והמכונים בשם שומרונים-ראשונים, והלוא הכול מודים שחסרים הם סממני השומרוניות.

21. בעמ' 68: SP spellings were revised in the first century C.E. toward the more conservative Rabbinic texts

22. "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב (התשכ"ח), עמ' 223.

יג. אסיים במשאלה. ברור לי, כי מאז חזר וניעור מתרדמת שנים העניין בבחינה הטקסטואלית של הנה"ש, שוב לא יחדל מלהעסיק את חוקרי המקרא ותולדות הלשון העברית כאחד; אדרבה, יוסיף ויגדל כאשר יצאו לאור שאר שרידי התורה שבמגילות, ומן הסתם יוסיף גם המטבע "שומרוני-ראשוני" (או מונח כיוצא בו) להדהד בחלל עולמנו. משום כך סובר אני, כי עד שאנו דנים ודשים בדבר שכולו השערה הוא, חובה עלינו לדאוג, שתוכן מהדורה מדעית ביקורתית של החומש השומרוני שתשקף את גלגולי כל כתבי-היד שבהישג ידנו. כיום יש לנו גישה לכתבי-יד ישנים שעין חוקר לא שזפתם עד מלחמת ששת הימים. אלה הועילו בשנים האחרונות להצמיח שתי מהדורות משובחות של התרגום השומרוני, זו לארמית של אברהם טל וזו לערבית של חסיב שחאדה. משאלה היא ממחקר המקרא בארץ וממפעל המקרא של האוניברסיטה העברית.

נשלם בערב ר"ח אלול התשנ"א.

